
ŽARKO TREBJEŠANIN

ERIH FROM U JUGOSLOVENSKOJ KULTURI*

Prva Fromova knjiga koja je prevedena u Jugoslaviji bila je *Zdravo društvo* (u izdanju »Rada«). Ona se pojavila 1963. godine sa Fromovim »Predgovorom jugoslovenskom izdanju« i sa predgovorom Zagorke Pešić-Golubović »Humanistička psihoanaliza Eriha Froma«. Na ovom mestu potrebno je odati dužno priznanje Zagorki Golubović ne samo za prevođenje i izdavanje Fromovog dela, već i za prvo predstavljanje i tumačenje ovog dela jugoslovenskoj javnosti. U to vreme još uvek je bilo otpora da se prihvati jedan ovakav »neortodoksni«, »jeretički« marksista kakav je bio autor *Zdravog društva*. Sa jačanjem »humanističke« struje u jugoslovenskom marksizmu i naročito sa formiranjem grupe »praksis-filozofa« koja je stekla svetsku afirmaciju šezdesetih godina ovog veka, From postaje sve prisutniji u našem kulturnom i javnom životu. Vrtoglavom brzinom raste broj njegovih knjiga prevedenih na srpskohrvatski (osim spomenute knjige prevode se: *Bekstvo od slobode*, Nolit, 1964; *Zen Budizam i psihoanaliza*, Nolit 1964; *Umijeće ljubavi*, Matica hrvatska, 1965; *Čovjek za sebe*, Naprijed 1966. itd.), tako da smo za kratko vreme postali zemlja u kojoj je ovaj svetski popularan autor najprevođeniji. Tih godina From u više navrata posećuje Jugoslaviju i aktivno učestvuje u poznatoj međunarodnoj Korčulanskoj školi koja je okupljala najpoznatije marksiste sveta.

Popularnost Fromovih dela u Jugoslaviji

Objašnjenje za Fromovu ogromnu popularnost u Jugoslaviji nije lako dati na ovako malom prostoru. Ovo pitanje, zapravo, šire sagledano tema »receptije Fromovog dela u jugosloven-

* Povodom objavljivanja jugoslovenskog izdanja Fromovih dela — Erich Fromm, *Djela*, 1—12, Naprijed — Nolit — August Cesarec, Zagreb, 1984.

skoj kulturi«, zasluŕuje da se iscrpno i sistematski obradi kao predmet neke posebne buduće studije. U ovom trenutku ova tema je samo načeta¹ i zato su odgovori na ovo pitanje za sada samo hipotetički, preliminarni i provizorni. Konačni odgovori moraju biti rezultat istraživanja.

Jedan od razloga Fromove popularnosti svakako je taj što tada u jugoslovenskoj filozofiji i kulturi uopšte dolazi do radikalnog raskida sa »ortodoksnim«, staljinističkim marksizmom i do snažnog razvoja »antropološkog«, »autentičnog«, »stvaralačkog« marksizma u kome su centralne kategorije *čovjek, praksa, humanizam, sloboda, stvaralaštvo, revolucija* itd.

Zatim, ne treba zaboraviti da u to vreme širom sveta, pa i kod nas, raste nezadovoljstvo postojećim svetom, jača kritička svest i istovremeno vera u to da je moguće ostvariti humaniji, pravedniji i lepši svet. Podsetimo se studentskih pokreta u Evropi, SAD, kao i naše '68, podsetimo se uspona tzv. Nove levice i mnogobrojnih »marginalnih grupa« (od »hipija« do »crnih pantera«) koje su verovala da su upravo one novi »subjekti istorije« u čijim je rukama ključ za izmenu sveta! U to vreme nezadovoljstva ali i nade bila su dobrodošla Fromova dela koja su kritikovala savremeno društvo (tada se ta kritika činila krajnje oštrom i radikalnom), ali su odmah davala i spremne odgovore na pitanje — kako brzo, tako reći prećicom možemo doći do novog, »zdravog« društva, odnosno do »komunitarnog socijalizma«. Potrebno je shvatiti »duh vremena« šezdesetih godina kod nas (i ne samo kod nas), da bi se razumelo zašto su Fromove ideje bile tako dobro primljene. Podsetimo se one silne zainteresovanosti za društvena pitanja, za politiku, za čovekove egzistencijalne i aktuelne probleme i načine njihovog rešavanja, kao i procvata filozofije, sociologije, psihologije itd. Posebno je važno imati u vidu da se tadašnja društvena klima odlikovala osim mladalačkom buntovnošću i očekivanjem vrlo bliskog i istovremeno radikalnog preokreta u pravcu jednog pravednijeg i čovečnijeg društva. U toj atmosferi probudene sveopšte kritičnosti i snažne (danas bismo rekli naivne) vere da smo na domaku nove epohe u kojoj će čovek živeti kao nesputano, slobodno i stvaralačko biće, u toj i takvoj atmosferi mesijanski nadahnuto delo Eriha Froma okrenuto čovekovim sudbinskim problemima i savremenim oblicima »nelagodnosti u kulturi«, naišlo je na plodno tle. Neosetno, međutim, delo posvećeno oštroj kritici »potrošačkog društva« i po-

¹ Savić, O., »Humanistički sindrom Eriha Froma«, *Delo*, 1984. br. 6.

sebno *homo consumensa*, paradoksalno, i samo je postalo veoma tražena »roba« i prvoklasna »hrana« za konzumiranje. Očigledno, ovaj kritičar mogao je relativno lako i brzo da bude »svaren« od toliko napadanog »potrošačkog društva« u kome su Fromove knjige postajali bestseleri.

Potrebno je uzeti u obzir, kada razmišljamo o izvanrednom prijemu Froma u Jugoslaviji, i to da je on svoje knjige pisao jednim netehničkim, gotovo svima razumljivim jezikom. Brilljantan, sočan i strastan, na momente poetski stil kojim je ovaj autor pisao o ljubavi, slobodi, stvaralaštvu, otuđenju, dobru i zlu, nije mogao ljude ostaviti ravnodušnim. Takođe nije bez značaja i to da su ideje i teorije Eriha Froma spajale u sebi mnoge od najpoznatijih i najsnažnijih struja u evropskoj i našoj kulturi: filozofiju egzistencije, psihoanalizu i marksizam. Njegovo učenje zapravo je jedinstvena varijanta psihoanalize na egzistencijalističko-marksistički način. To je delovalo krajnje sveže i novo, a opet, oslanjalo se na ono dobro poznato, na one ideje i učenja koja su već imala u našoj kulturi snažne korene. Najzad, i Fromova prisna saradnja sa našim »praksisovcima« imala je ne malu ulogu u širenju ideja »humanističke psihoanalize«. Kao što je već spomenuto From je bio predavač korčulanske letnje škole i saradnik našeg uglednog časopisa »Praxis«, čiji je urednik bio Gajo Petrović. Malo je poznato da je From svoju studiju »Današnja kriza psihoanalize« prvi put objavio upravo u ovom časopisu 1969. (a tek godinu dana kasnije ona je bila objavljena na engleskom jeziku u knjizi *Crisis of Psychoanalysis*). From je sebe smatrao pripadnikom one marksističke struje — Rubel, Goldman, Petrović, Marković, Vranicki, Bloh, Lukač i dr. — koja naglašava »da je otuđenje i zadatak njegovog prevazilaženja središte socijalističkog humanizma« (Fromm, *S onu stranu okova iluzije*, Naprijed — Nolit — Cesarec, 1984, str. 59 beleška 1). O bliskoj saradnji i visokom uvažavanju jugoslovenskih marksista, osim ovoga svedoči podatak da je From u svoj zbornik *Socialist Humanism: An International Symposium*, sastavljen od radova najuglednijih savremenih marksista (Šaf, Goldman, Kosik, Markuze, From, Fečer itd.) uvrstio i radove čak šest jugoslovenskih marksista (Veljko Korać, Mihailo Marković, Gajo Petrović, Rudi Supek, Predrag Vranicki i Danilo Pejović).

Od afirmativnog do kritičkog pristupa

Prvi napisi o Fromu u obliku predgovora i prikaza njegovih knjiga veoma su afirmativni

i uglavnom su pisani bez većih kritičko-teorijskih ambicija. U ovim radovima se uglavnom predstavljaju i često prepričavaju osnovna učenja ovog »humanističkog« marksiste i psihoanalitičara. To je donekle i razumljivo jer tada kada su svoje predgovore za Froma pisali Zagorka Golubović, Ljuba Stojić (»Bekstvo od slobode — kuda?«, predgovor za *Bekstvo od slobode*), Gajo Petrović (»Fromovo shvaćanje čovjeka«, predgovor za *Čovjek za sebe*) i dr., From je bio »otkrovenje«, nedovoljno poznat i afirmisan u širim krugovima. Ipak, iznenađuje s obzirom na kritičke, intelektualne i teorijske potencijale ovih naših filozofa, nedostatak njihove kritičnosti, ne samo tada već i kasnije u odnosu na Fromovu teoriju, tj. jasno se ispoljavaju njihove »slepe mrlje« u pogledu slabih tačaka ove teorije, a takođe je primetna i težnja da se opravdaju i odbrane gotovo sve teze ovog popularnog humanističkog mislioca. Očigledan je nesklad između teorijske i filozofske relevantnosti Fromovog dela (posebno onih »humanistički« i emotivno obojenih optimističkih teza o čovekovoju prirodi i čovekovim potrebama: za srećom, slobodom, harmonijom i zdravljem; učenje o putevima kojima se može stići do »zdravog društva« itd.), s jedne strane, i gotovo bezrezervno afirmativne i apologetske ocene njegovog učenja u delima naših filozofa i sociologa, s druge. Ovaj nesklad se ne može objasniti racionalnim i teorijskim razlozima, te otuda ovde verovatno imaju uticaja neki iracionalni, nefilozofski, ideološki i personalni faktori. Dobar primer neodmereno pozitivne globalne ocene Froma može se naći u poznatom *Leksikonu filozofa* Danka Grlića. Tamo stoji: »E. Fromm spada nesumljivo u najznačajnije suvremene marksističke mislioce. (...) Konzekventno kritičan prema suvremenom kapitalističkom društvu, nepomirljivo suprotstavljen svim dogmatiskim i staljinističkim devijacijama marksizma, From je izgradio vlastitu stvaralačku i humanističku koncepciju čovjeka na nivou koji je dostigao malo tko od lijevih intelektualaca Zapada². U to vreme, jedan od retkih disonantnih tonova u sveopštem hvalospevu Fromu, dolazi od jednog mudrog psihoanalitičara i antropologa, Vladimira Jakovljevića. U studioznom ogledu o Fromovom delu »Kritički osvrt na antropološke koncepcije Eriha Froma«, *Gledišta*, 1964, br. 5, Jakovljević ozbiljno i kritički analizira slabe strane Fromovog učenja o čovekovoju prirodi i osnovnim ljudskim potrebama.

Blakonaklon stav i puno simpatija u odnosu na Froma odlikuje ne samo radove marksista,

² Grlić, D., »From, Erich«, *Leksikon filozofa*, Naprijed, 1969, str. 193—195.

filozofa već i radove naših sociologa, psihijata, psihologa, politikologa, etnologa i drugih koji su pisali u to doba. Tek negde od sredine sedamdesetih godina, znači u poslednjih desetak godina artikuliše se jedna dosledna, sistematska kritika osnovnih slabosti ovog dobro poznatog i prihvaćenog mislioca. Kritikuje se njegovo učenje o ljudskoj prirodi i agresivnosti, učenje o slobodi, zatim njegova teorija društva i reformatorski pokušaji popravljavanja kapitalističkog sveta itd. itd.³ Ovaj ozbiljan analitički i kritički stav u izučavanju Fromovog dela, odlikuje radove »mlade« generacije jugoslovenskih filozofa, psihologa i sociologa, onu generaciju koja nije opterećena ni ideološkom ni ličnom vezanošću za ovog poznatog humanističkog mislioca.

Razlika koja postoji između pripadnika »starije« i »mlade« generacije u vrednovanju Fromovog dela, mogla se dobro uočiti na međunarodnom simpozijumu koji je pod naslovom »Individua u društvu u misli Eriha Froma« održan u Dubrovniku krajem 1981. godine. Dok su »veterani« jugoslovenske filozofije (Gajo Petrović, Miladin Životić, Rudi Supek) uglavnom afirmativno govorili o Fromovoj antropološkoj i sociološkoj teoriji, dotle su »mlađi« autori (Lino Veljak, Gordana Kojić, Gvozden Flego, Obrad Savić, Zvezdana Dukić) sa mnogo više kritičnosti ukazivali na nedorečenosti i protivrečnosti u Fromovoj misli.⁴ Kao plod višegodišnjeg kritičkog proučavanja Fromove misli nastalo je više studija i dve knjige posvećene Fromovoj teoriji u kojima dolazi do izražaja napor da se Fromova dela sagledaju objektivno, sa svim vrlinama i manama i da se odredi njegovo mesto u savremenim društvenim i humanističkim naukama.⁵

Jugoslovensko izdanje Froma u dvanaest svezaka

Do 1980. godine u Jugoslaviji se na srpskohrvatskom, makedonskom i slovenačkom jeziku pojavilo 15 prevoda Fromovih knjiga (zapravo prevedeno je 12 njegovih knjiga od kojih su

³ Up. Trebješnanin, Z., »Fromovo objašnjenje agresivnosti i njegov značaj«, *Psihologija*, 1976, 4-5; Savić, O., »Fromm i revolucija nade« u *Revolucija nade*, Grafos, Beograd 1978; Dukić, Z., »Ličnost i društvo u djelu Erica Fromma«, Filozofski fakultet, Zagreb, 1979; Karalić, Z., »Erich Fromm — neke kritičke naznake«, *Naše teme* 1980. br. 5; Skorić, G., »Frommova teorija potreba«, *Kulturni radnik*, 1982, 2; Veljak, L., »Protuslovljiva alternative« *Kulturni radnik*, 1982, 2; Flego, G., »Fromm između antropologije i revolucije«, *Kulturni radnik*, 1982, 2.

⁴ Vidi osvrt G. Flega na ovaj simpozijum u *Filozofskim istraživanjima*, br. 5-6/1981.

⁵ Struk, V., *Frommova humanistična vizija*, Delavska enotnost, Ljubljana 1978; Trebješnanin, Z., *Frommove dinotomije*, Nolit, Beograd, 1983.

neke prevedene na jezike narodnosti)⁶. Dok su do 1980. godine ove prevode objavljivali različiti izdavači, u različitim edicijama (uglavnom »Nolit«, »Naprijed«, »Grafos«) tek tada prvi put pojavljuju se na jednom mestu u izdanju »Naprijeda« *Odabrana djela Ericha Fromma* u 9 svezaka.

U 1984. godini, dvadesetak godina od izdanja prvog prevoda jedne Fromove knjige, pojavljuju se *Djela Ericha Froma* u 12 svezaka. Ovo je do sada najpotpunije i najreprezentativnije izdanje dela ovog mislioca i ono predstavlja krunu dvadesetogodišnjeg prevođenja i studiranja Fromovog dela kod nas. Na prvi pogled reklo bi se da je reč samo o nešto dopunjenom prethodnom izdanju u devet svezaka. Reč je, ipak, o *bitno novom kvalitetu* ovog izdanja iz 1984. Najznačajnija odlika najnovijeg izdanja jeste da sadrži i fundamentalna dela: *Bekstvo od slobode* i *Zdravo društvo*, dve Fromove svakako najvažnije knjige kojih, međutim, nije bilo u »Naprijedovom« izdanju iz 1980. godine. Možemo slobodno reći da se sada u ovom izdanju, odnosno u *Djelima* nalaze *sva Fromova fundamentalna dela* kao što su: *Autoritet i porodica*, *Bekstvo od slobode*, *Čovjek za sebe*, *Zdravo društvo*, *S onu stranu okova iluzije* i *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Novo u ovom izdanju je takođe i to što je ovde u jednoj svesci prvi put jugoslovenskoj javnosti predstavljeno Fromovo istraživanje problema religije i odnosa religije i psihologije. U petoj svesci *Djela* nalaze se tri Fromova dela: *Dogma o Kristu*, *Bit ćete kao Bog* i *Psihoanaliza i religija*. Ako bismo nešto zamerili izboru kakav je napravljen za ova *Djela*, to bi se odnosilo na knjigu *The Heart of Man* koja nije prevedena a svakako je značajnija za teorijsko jezgro Fromove misli od recimo, knjige *Imati ili biti*. Takođe, šteta je što u ovom izdanju nije nađeno mesto za već prevedene Fromove knjige *Marksovo shvatanje čoveka* i *Misije Sigmunda Frojda* (obe u izdanju »Grafos«). Ipak, to su sitne zamerke. U celini gledano ovo je pažljivo i znalački napravljen izbor koji obuhvata najbolje što je From napisao odnosno sva njegova prvorazredna dela.

U prvoj svesci *Djela* nalazi se predgovor Gvozdena Flega »U ime biofilije« gde ovaj odličan poznavalac Froma sistematično izlaže evoluciju Fromove misli, daje sintetički presek njegovog opusa, kritički se osvrće na slabosti Fromove teorije i, najzad, daje svoju ocenu značaja Fromovih humanističkih i teorijskih napora. Posle dosta ozbiljnih kritičkih zamerki Fromu-

⁶ Aranitović, D., »Bibliografija prevoda dela i članaka Fromma i radova jugoslovenskih autora o Frommovom delu«, *Psihologija* 1981, 3.

-reformatoru i Fromu-teoretičaru, sledi, na samom kraju ovog studioznog predgovora Flegova nadahnuta pohvala Fromu »Bez obzira na teorijske poteškoće u Fromovom opusu, na navedene kao i moguće prigovore, From-analitičar je mislilac vrlo širokog dijapazona i rijetkog humanističkog nadahnuća, sijač nepovjerenja prema postojećem progresizmu, neumorni prosvjetitelj i mislilac sinteze, bespoštadni kritičar mehanizovanog svijeta i oneljudenog čovjeka, borac za ljudsku slobodu i spontanost, za nesmetano ispoljavanje i širenje ljubavi prema životu. Kako su ljubav i život neiscrpni, čovjek kao biofilno biće je nedovršiv«.7

Ovaj kratak osvrt na sudbinu Fromovog dela kod nas napisan je sa željom da podstakne sistematsko, nepristrasno i ozbiljno istraživanje istorije prihvatanja Fromovih ideja u Jugoslaviji. Tek tada kada se realizuju ova istraživanja ovaj tekst će ostvariti svoju namenu.

7 Flego, G., »U ime biofilije«, Erich Fromm, *Djela*, Sv. I, Naprijed — Nolit — August Cesarec, Zagreb, 1984.